

Dobay Béla

A kuruc kor népünk és nemzetiségünk költészetében, zenéjében

Kuruc kor, kuruc költészet, kuruc zene

Történelmünk legnagyobb fejezetei közé tartozik a kuruc kor. Ki ne tudná, hogy szűkebb értelemben azt a negyven esztendő nevezük így, amelynek két dermesztő évszám a határköve: 1671 (amikor a Wesselényi-összeesküvés résztvevőit kivégzik) és 1711 (amikor II. Rákóczi Ferenc hadai Nagymajténynál leteszik a fegyvert)? A kuruc kor időtartamát tekintve azonban nem szabad ilyen merev határköveket kijelölni, mert ehhez – tágabb értelemben – hozzátartozik a kuruc mozgalom előtörténete és utóélete (kulturális vonatkozásban is).

A Mohács után három részre szakadt, történelmi határain belül két ellenséggel viaskodó ország egymást váltó nemzedékeinek marcangoló kérdése: veszedelmes szomszédai közül melyiket nyerje meg a magyarság a másik ellen? A németre építsen a törökkel szemben, vagy a törökre a német ellen?

A körülmények aggasztóak. Már Bornemisza Péter a *kevély némötök* és a *fene törökök* miatt sanyarú magyar életen kesereg. Névtelen költőink ajkán a fájdalmas élmény szava hangzik:

„Rajtunk török dül, rajtunk német jár,
Tűz-vassal pusztul ember és határ;”

Gazdasági, társadalmi, politikai viszonyaink – a kapkodó Habsburg- vagy török orientáció folytán – egyre romlanak. Legjobbaink szívébe-eszébe már a nemzethalál látomása férközik, mikor Zrínyi Miklósból és a melléje sorakozó köznemességéből kipattan a merész történelmi terv, hogy Magyarországnak *két pogány*: a török és német közül egyiknek a szövetségét sem szabad választania.

A Zrínyi által Mohács utáni történelmünkéből levont fontos tanulságot felháborító és tragikus fejlemények igazolják: az 1664-es vasvári béke, amely – Habsburg győzelem ellenére – török kézen hagyja a Felvidék kulcsát, Érsekújvárt és Erdély kulcsát, Váradot; az „alkotmányvédő” 1670-es Wesselényi-féle összeesküvés, amelyet könnyörtelenül felgöngyölítenek; Sporck és Spankau, Kobb és Karaffa véres örvongése, amelytől – az egykorú fohász szerint – Isten őrizzen! Thököly függetlenségi harca, amelynek – a magyarországi török uralom összeroppantásával – az Ausztria védelmében fellépő Keresztény Liga csapatai adják meg a kegyelemdőfést.

A megosztott nemzet szeméi végzetes ok-okozati összefüggésekre nyílnak rá: Erdély, a Kelet és Nyugat felé mérsékletet parancsoló fejedelemség – II. Rákóczi György sikertelen lengyelországi hadjárata következtében – hanyatlik. A vakmerő vitézek – mint amilyen a népköltészetben is megörökített Kádár István vagy a fejedelem unokaöccse, Rákóczi László –, akik a haragvó török-tatár hordákkal felveszik a harcot, elpusztulnak. Az erejét vesztett

Erdély nem emelhet többé szót a népnyúzó, rekatolizáló és germanizáló Habsburg monarchiánál a hazai érdekek védelmében... Bécs mégis elszámítja magát. Mikor azt hiszi, a csapások megtörték népünket és nemzetiségeinket, a lét- és vagyonbizonytalanságba taszított társadalmi osztályok és rétegek tagjai: a kurucok előbb (bár nem nagy egyöntetűséggel) a "kétfrontos harcra" – török- és németellenes küzdelemre – rendezkednek be; utóbb (a török világ megszűnésekor eléggé egyértelműen) vállalják a Habsburg-ellenes "szent háború" szolgálatát...

Ennek a nehéz és hősi kornak értékes tükré a kuruc költészet. Életrhívója: a külső és a belső kényszer, a személyi és közösségi ihlet. Létrehozói: nemesek és parasztok; protestánsok és katolikusok; írástudók és írástudatlanok – magyar és nem magyar ajkúak... A kuruc költészet fogalma (Thaly Kálmán óta) mégis csak nálunk van benne a köztudatban. A szlovák kultúrtörténet nem él vele; a rutén kutatók sem vették át; a román és szerb szaktudományban sincs nyoma. Pedig sok szlovák, rutén, román és szerb nyelvű kuruc vers létezik... Igaz, újabban a kuruc költészet kifejezés helyett nálunk is a kuruc kor költészete elnevezés járja, anélkül persze, hogy egyszer s mindenkorra meg tudnánk határozni: *"vajon a kéziratos énekeskönyvekben megőrzött vallásos, szerelmi s alkalmi versek közül melyek keletkeztek a kuruc korban."*

Ugyanez áll a dallamokra is. Sőt, fokozottabban. Szabolcsi Bence még a kuruc zene megjelölést sem tartja szerencsésnek. *"Ilyen néven összefoglalható, zeneileg egységes stíluscsoportot ugyanis nem ismerünk; kitűnik, hogy kuruc zene név alatt azokat a többé-kevésbé régies dallamokat foglalja össze a köztudat, melyeknek szövegeit a kuruc mozgalmak idejére, 1660-1720 közé szoktuk datálni."*²

Így hát feltehető, hogy a kuruc valóságot tükröző versek egy részének korhoz kötése még ma is elég önkényes. (Természetesen Riedl Frigyes és Tolnai Vilmos kritikai munkássága után nálunk sokat javult a helyzet; Esze Tamás kutatásai is komoly eredményekkel jártak. A szomszéd államokban azonban nem követték elég éberén a magyarországi korrekciókat – kivéve a felvidéki (szlovákiai) Csanda Sándort, a pozsonyi Komensky Egyetem magyar tanszékének tanárát. Az ő tanulmányai – a magyarországi eredményekre támaszkodva – lerántották a leplet néhány álkuruc szlovák versről és dallamról, megerősítve az eredeti alkotások tekintélyét.) Feltehető az is, hogy ama dallamok között, amelyeket ma a kuruc kor reprezentánsainak tartunk, még mindig akad néhány megtévesztő hitelességű; de nem szerencsés dolog az alapos szövegkritikát kiállt versek "dallamszárnyait" állandóan nyesegetni. (Különben is: a *Zenei lexikon* pótlásában – hála Bartha Dénes bűvárkodásának – már 1935-ben elismerték, hogy kb. 20 dallam minden gyanún felül áll!³ Az ilyen dallamok száma pedig azóta csak nőtt, mivel Bartók, Kodály és követőik gyűjtőmunkája feltárta jó néhány kuruc dal hiteles lelőhelyét, népi formáját vagy maradványait.)

A 17-18. századi magyarországi veresszövegek és dallamok

A gyűjtőnéven kuruc költészetként ismert – többnyire kéziratos – versanyag rendkívül sokrétű. Ebben van politikai, vitézi, bujdosó- és históriás ének; java részük a kuruc függetlenségi harcok terméke.

Politikai mondanivaló tekintetében az 1663-ban keletkezett *A szabadságunk rontó* című verstől egyenesen vezet az út *Bónis Ferenc keservéig* (1671). Közben a *Magyarország*

utolsó romláshoz közelgő állapotját kesergő ének csak útjelző – még ha az első igazán nagy kuruc versnek számít is! Megszólal ezekben a törökellenesség és a németgyűlölet; hangot kap bennük az úrbírálat és az antiklerikalizmus; kifejeződik általuk a rendületlen hazafiság és a régi dicsőség vágya... Dallam azonban – tudomásunk szerint – nem társul a cím szerint említett versekhez. Talán azért, mert szövegük in statu nascendi nem válik (válthat!) közismertté; vagy alkalmasint azért, mert megfelelő időben nem talál egymásra költő és zeneszerző...

Ezek mögött a versek mögött általában névtelen, de nemesi felfogású személyek állnak – jöllehet a *drága szabadság* elérésének, a nemzet testén élősködő *eleven férgek* kiirtásának szándékával az egész nép egyetért.

Ilyen versek szomszédságában alakul ki a protestáns prédikátorok lírája: az ószövetségi szellemű sirám, a jeremiád. A 16. század Szegedi Kis Istvánjának modorát idézi minden ide sorolható mű – persze azzal a többlettel, amit a biblikus-vallásos versekben a hazafias töltés jelent... A *Papvilág Magyarországon* a katolikus egyház kissé elfogult megbélyegzése. Egy másik protestáns ének a patrióta áldozatkészség foglalatja:

*“Óh keserves gyászban öltözött szép hazám,
Lenne már éretted koporsó én hazám,
Csak mi jöt tehetnék
Véled egyetemben kedves édes hazám!”*

A *Jajszó* a hazafi-fájdalom és a protestáns panasz szárnyaló ódája...

Megannyi őszinte hangú sirám, jeremiád. De lelőhelyükön – pl. a Szencsey György-féle kódexben – melódiának nyoma sincs... Pedig ezeknél lényegesen gyengébb versek is “tettek szert” dallamra a korábbi évtizedekben!

Arra kell gondolnunk, hogy az auktorok – a jezsuita *papoknak fullánkjától* való eltúlzott félelmükben – nem hozzák nyilvánosságra idézett alkotásaikat, vagy csak szűk körben terjesztik őket... Maguk pedig (bármily furcsának tűnik!) általában nem zeneértők: még ha énekelnek is, a zeneszerzés nem kenyerük; ekkoriban a hangszerekkel (ez alól a templomi orgona sem kivétel!) egyénileg éppúgy hadilábon állnak, mint egyházuk... Hát a szövegek évszázadokig érintetlenül hevernek!

Természetesen az, hogy a 17-18. századból némely jó vers “muzsika” nélkül maradt ránk, mással is magyarázható. Részben azzal, hogy a lejegyzetlen dallamok bizonyos hányada idők múltán kivész; részben azzal, hogy a kuruc költészetben gyakran domináló epikus modorhoz a magyar kortársak még nem találják a megfelelő zenei nyelvet és formát. (Valljuk be: abban a 17-18. században, amely Olaszországban Monteverdi és Scarletti segítségével kialakítja az operát, az oratóriumot, a mi körülményeink között túlzott is volna – mondjuk – egy *Thököly haditanácsából* készült oratóriumot remélni... A nagy zenei formák világa ekkor még nem a mienk!)

A kuruc kori líra azonban – főleg a törökök kiűzése és Thököly szabadságharcának bukása után – mind szélesebb körben váltja ki a zenei megformálás igényét. Ez a szegénylegények érdeme. A szegénylegények – a protestáns nemesség és papság egy kissé nehézkes politikai és hazafias-vallásos alkotásai mellett – közvetlenebb hangú, gördülékenyebb versekkel tűnnek fel...

A szegénylegények – ezek az egykori végvári vitézből, lecsúszott Thököly-katonákból, felkelő jobbágyokból, kóbor diákokból összeverődött társadalmi elemek – általában népies hangú bujdosóénekeket hoznak létre. De a történelmi Magyarország nemzetiségei körében betyárballadák is keletkeznek. Csanda Sándor szerint *“nem volna anakronizmus kuruc kori szlovák vagy román betyárköltészetéről beszélni, ami csaknem egyet jelent a magyarban használatos szegénylegény-költéssel.”*⁴

A bujdosóénekek típusa kétféle: az egyikre fohászkodó, elégikus hang jellemző (ilyen pl. az *Igen szép, bujdosó legények éneke*); a másikra a markáns, realista-világi modor nyomja rá bélyegét (ilyen pl. a *Buga Jakab éneke*).

Mindkét vers dallama hitelesnek tekinthető. Elsősorban nem azért, mert ének-zongora lejtjük Káldy Gyula *Kuruc dalok* című 1896-os kiadványában szerepel, hanem azért, mert Szini Károly korábbi gyűjteményében is le vannak kottázva.

A *Buga Jakab éneke* éppúgy, mint az *Igen szép, bujdosó legények éneke* több változatban él; mivel ez utóbbinak kárpátaljai és vasi variánsáról is tudunk, nyilvánvalónak vehetjük, hogy annak idején országsherte dalolták őket.

A szegénylegény-költészet remek darabja a *Tyukodi-nóta* is, bár az irodalomtörténészek vitatják hitelességét. (Féja Géza nem!⁵) Magam azon a véleményen vagyok, hogy – ha netán ez a vers Thaly Kálmán keze nyomát magán viselné is – megtagadni kár volna, hiszen szövegének és melódiájának elemei már a 17. században is megtalálhatók... Elég utalni a Kájoni-kódex (1634-1671) *Nyúl éneke* című szöveges dalára, melyből – többek között – a *Tyukodi nóta* dallama is kifejlődött! (Hasonló dallamra már egészen más szöveget találunk a sárospataki *Dávidné Soltári* (1791) című énekeskönyvben).⁶

A bujdosók panaszkodó vagy akasztófahumorrall telj szerzeményei közül felszárnyal ez a kuruc himnusznak is beillő, szöveg és dallam tökéletes egymásra találását hirdető alkotás. Töretlen harci szellem árad belőle: a kuruc indulatot táplálja és a Bónis Ferencek önfeláldozó hazaszeretét. Pedig keletkezésének körülményei minden bizonnyal mostohák: a jelkpes *Porció Pál* és *Forspont Péter* sanyargatja a népet...

Ehhez képest a kuruc kori költészet és zene új színekkel is gazdagszik, mikor megindul a Rákóczi-szabadságharc. Erre vallanak a kuruc vitézi versezetek és a táncdalok.

A vitézi költészetnek két ága különböztethető meg: az egyikben a diadalittas, bizakodó hang zeng; a másik a vereség, a katonai kudarc miatti fájdalomnak ad kifejezést. Csak példaként említem, hogy 1703-ban Kálló várának megvétele után tör fel valaki lelkéből a katolikus beállítottságú engesztelő ének: *Rákóczi Ferenc buzgó éneke*; 1704-ben pedig már *Ricsány német főgenerális töredelmes gyónásával* kérkedik egy önérzetes kuruc. De ugyanez év júniusában megszólal a *Siralmas ének az szömörei harcrul*, és nemsokára elhangzik *Szencsei György siraloméneke* is... Egy Mihály deák nevű strázsamester meg arról tudósít, hogy vitézei az

“Őszi harmat,
Hideg szél fű”

strófáit éneklék a táborban.

A szabadságharc élményei vegyesek, aminthogy a résztvevői is... Bizonyíték rá pl. a *Csinom Palkó*, melynek hiteles szövegét a Bocskor-kódex, népszerű dallamát Pálóczi Horváth Ádám

gyűjteménye tartotta fenn.⁷ Ennek a táncdalnak a címe – Csanda Sándor állítása szerint – szlovák eredetű (Cin-om Palkó = Rajta Pali!)⁸ Vagy hivatkozhatom igazolásul az *Erdélyi hajdútánca* is, melynek eredeti szövegét a Szencsey-daloskönyv, közismert melódiáját Pálóczi gyűjtőszövege őrizte meg számunkra. Ebben a táncdalban – a változatosság kedvéért – egy magyar-román makaróni strófát találunk:

*“Majre, csajre, Molduvára
Fut Havasalföldre,
Ungur, bungur, amaz rumuj
Sátorát fölszedte.
Szutuj majre, pita najre,
Nincs pénz, az ebverte!”⁹*

Ortutay Gyula egy elavult szemléletű, de jó szándékú munkájában¹⁰ azt akarja dokumentálni, hogy a rutének kuruc kori lelkesedése szintén dalban mutatkozott meg:

*“Megy a kuruc Duna partján
Kardját villogtatva,
Utána a német ballag
Vállát vonogatva.”*

Csak hogy ezzel az Ortutay-idézettel több probléma van. Az egyik az, hogy Ján Kollár a reformkorban összeállított kétkötetes népköltészeti kiadványában, a *Národnie spievankyban*¹¹ ezt a szöveget *Ide kuruc pri Dunaji* címmel kuruc kori szlovák alkotásként közli; a másik az, hogy Csanda Sándor szerint *“a költemény dallama nem maradt fenn”*¹²; a harmadik az, hogy Káldy Gyula *Kuruc dalok* című kiadványában ez a népdal szövegestül, dallamostul szerepel.¹³

Ez esetben Ortutay Gyula és Csanda Sándor tévedése egyaránt nyilvánvaló: nem rutén, hanem szlovák szerzeményről van szó; a szlovák versnek a dallama is bárki számára hozzáférhető...

Van persze Káldy Gyula kiadványában zongoraátíratos, szövegtelen, állítólag hiteles *Rutén Rákóczi-nóta*: lendületes, jól motivált – csak nem tűnik kuruc korinak (sok benne a verbunkos jelleg). Káldy Gyula is mindössze annyit közöl a *vad dallamról*, hogy Máramarossziget környékén gyűjtötte 1892-ben...¹⁴

Sajnos, Magyarországon olyan kuruc kori kéziratot rutén dallamfeljegyzések eddig nem kerültek elő, amelyek némely melódia azonosítását lehetővé tennék. Az első magyar nyelvű rutén népdalgyűjtemény pedig¹⁵ – jóllehet már 1864-ben napvilágot látott Sárospatakon – ilyen szempontból nem használható: az akkori gyakorlat szerint beéri a szövegfordítás közlésével, kottamellékletet nem tartalmaz. Ezért a 116 magyarul megszólaltatott rutén versből (még ha a gyűjteményben a nép- és műdalok elegyedése hidegen hagyna is) nem következtethetünk sem arra, hogy melyik mikor keletkezett, sem arra, hogy hogyan énekelték őket. (Különb is: még a versszövegek sem mondanak semmit a Rákóczi-szabadságharcról!)

De hogy a rutén népköltészetben – a gens fidelissima dalaiban – valóban él a kuruc kor emléke, annak bizonyítéka – Balla László ungvári költő 1954-es lejegyzésében – az a dal-szöveg, amelyet Jurkó Bercik ukrán pásztortól hallott:

“Cserez pole vereckoje
Igye vojszko kuruckoje.
Na peregyi kony tureckij,
Na nyom szigyity chlopec ruszkij.

V pravej ruci szablju gyerzsity,
Dolu szabljou krov szja cigyity.
Nad horami voron krjacse,
A v dolinye nyimec placse.”¹⁶

Mínt hogy engem a népdalnak nemcsak a szövege, hanem a dallama is érdekelt, Balla Lászlóhoz fordultam, aki tájékoztatásul közölte velem: *“a Cserez pole vereckoje...” kezdetű dalnak annak idején (jó régen) csak a szövegét jegyeztem le, mert nem népdalgyűjtési szándékkal közeledtem hozzá: kuruc kori regényt írtam akkoriban (azután ezt sem fejeztem be), s ebbe akartam beleszőni a dal szövegét. Azután, amikor Csanda Sándor tanulmányához ilyen természetű szövegeket kért, jó volt, hogy megvolt. (Egyebként meg sem jelent másutt, csak Csanádnál.)*¹⁷

A kuruc kor vers- és daltermése 1705 táján csökken... Igaz, akad még ifjú, aki *Vak Bottyán* ról való énekkel tüntet a rihös németek és az ebszülte ráncok ellen; a szegénylegények többségének azonban már keserű a szájíze. A *Két szegénylegénynek egymással való beszélgetéséből* kiderül a bajok oka:

“Vége vagyon böcsi szegénylegényeknek,
De vagyon világa a sok prémeseeknek!”
Felveti a problémát A szegénylegény éneke is:
“Vajjon vagyon-é hírével a méltóságnak,
Hogy sok vitézek,
Próbált legények
Rossz becsben vannak?”

Rákóczi körül szaporodik az érdekhajhász főúri tábor; a nemzeti összefogás eszméje csorbát szenved; a hajdúszabadság délibábja mind távolabbinak tűnik...

Ekkor a *Tyukodi-nóta*, a kuruc himnusz dallama már *A szegénylegény énekét*, panaszát hordozza:

“Nincs becsületi a katonának,
Mint volt régentén a kurucoknak.”

Megvan a valószínűsége annak, hogy ez a rossz hangulat – főleg labanc körökben – kedvez a kurucellens tendenciáknak. *Hol vagy te most, nyalka kuruc?* – hangzik a kesernyésen gúnyos kérdés egy énekben. (Kodály Zoltán jóvoltából ismerjük ennek dallamát is!) *Pockaite kuruci* (Várjatok, kurucok!)¹⁸ – szól a fenyegető hangvételű szlovák “népdal”. (A dallama már valószínűleg elhalt.) A szerb dalköltészetben is jelen van valami jellegzetesen aulikus szemlélet, jöllehet pl. a *Becka nevolja* című – eredetileg feltehetően magyar szövegű – kuruc vers mását mutat.¹⁹

Kétségtelen viszont, hogy – bár 1708-1709 táján szaporodnak az elpártolások, árulások – a hívség sok harcost megtart Rákóczi mellett. A fejedelmet haláláig szolgálja Esze Tamás;

eltűnéséig Bóné András; utolsó leheletéig Vak Bottyán, Balogh Ádám. Ezért nem kellett utólag belekölni a kuruc korba *Balogh Ádám nótáját*; az erdélyi Burics-féle kéziratos gyűjteményben talált kottakép hitelesíti. Nem kellett antedatálni a *Fennyen tartod a nagy orrod* kezdetű históriás éneket sem; szövegét és dallamát eredeti formában őrzi számunkra Kovács Ferenc daloskönyve.

Becsések azok a bujdosóénekek is, amelyeknek egyikét-másikat romlott szövegekből Thaly Kálmán kelti új életre (ilyen pl. az *Őszi harmat után*); de dallamuk feltétlenül régi. Még értékesebbek azok a bujdosóénekek, amelyeket népdalgyűjtő útjai során Bartók és Kodály fedez fel (közülük való pl. az *Elindultam szép hazámbul*); szövegük és dallamuk hitelessége vitán felül áll.

Külön figyelmet érdemelnek a szövegtelen és szöveges Rákóczi-dallamok. Egyrészt azért, mert a valamennyiük alapját képező "ősdallam" a szabadságharc előtről való; másrészt azért, mert a szöveges változatok többnyire a szabadságharc utáni időszakból származnak.

Az "ősdallam" az 1680 körül írt felvidéki Vietórisz-kódexben maradt fenn; ott még *Oláh tánc* néven szerepel, illetve szlovák feliratú világi énekként foglal helyet. Majd a 17-18. század fordulóján – sok zenész kezén – a dallam rengeteget változik; részint a tábori élet előadói gyakorlatában, részint a szövegétől való kényszerű elválás idején egyre bővülő hangszeres utójáték és előjáték fűződik hozzá. A dallamot azután – mint *Rákóczi-nóta* – közjátékkal és hangszeres cifrázatokkal is ellátják. Végül a hangszeres formák majd elnyomják a *Rákóczi-nóta* énekelt változatait...

A hangszeres formák közül Káldy Gyula *Kuruc dalok* című kötete hármat tartalmaz: gróf Fáy István gyűjteményéből *Az eredeti Rákóczi-nótát*; továbbá ennek egy tárogatós és egy erdélyi "leszármazottját"²⁰

A Rákóczi-nóta szövege ("Jaj, régi szép magyar nép...") 1730 körül keletkezett; legrégebb lejegyzése az Erdélyi-kódexben található. E nótának sok szöveg- és dallamváltozata van. Az egyik változat a Zempléni-kézirat (1780) lapjain található; a másik a sárospataki Novák-melodiárium (1791) szerzeményei között. A harmadik változat Pálóczi Horváth Ádám gyűjteményében (1814) lelhető fel; a negyedik S. F. Stock kiadásában maradt ránk. A Rákóczi-nóta három sajátos verzióját 1892-ben Káldy Gyula is közli. Kodály Zoltán a népi szájhagyományban akad a nóta nyomára, a *Rákóczi kesergőjére* (*Hallgassátok meg magyarok, amit beszélnek...*).

Az előzőekből látszik, hogy a szövegtelen és szöveges Rákóczi-dallamok fejlődésük folyamán szakadatlanul alakulnak. Miközben az *Oláh tánc* pikardiai mollt és nápolyi mollt ötvöző melódiája belekerül a köztudatba – kialakul és véget ér a kuruc kor. Miközben az "ösmelódia" fáján különböző dallamhajtások tűnnek fel, a belőlük kinövő énekekben hol a pentaton, hol a moll jelleg erősödik meg - fríg zárlattal. Miközben a legtöbb dallamváltozat Rákóczi nevéhez kötődik, az egész kuruc kor lelkesítő eszmévé finomul...

"A kuruc dalok a jobbágyok, szegényparasztok s üldözött védelmezőik titkos jelszavává válnak. A végsőkig sanyargatott jobbágyok ajkán éjszakánként felcsendülnek a Rákóczit és a kurucokat visszasíró-visszahívó népdalok. A kuruc dalokkal s Rákóczi nevével buzditják a bujdosók új felkelésre Esze Tamás népét, kuruc dalokat énekelve szállnak szembe a

jobbágyok sanyargatóikkal Szentendrason (1735), Belényesen (1751), Mezőtúron (1753), Madéfalván (1764). Bujdosó életre kényszerülnek a dalok is, de továbbélnék, mint a szabadságvágy és az igazságérzet a nép szívében. A nép zenészei őrzik, gondozzák, fejlesztik őket. Sárospataki cigányoktól megtanulják a kollégiumi diákok is. Ott lappanganak ezek a rebellis dalok a diákmelodiáriumok nehezen kibogozható jelei közt. A hazájukat és hazájuk népét egyaránt szerető igaz érzésű magyarok, akik megértik, hogy a nemzeti függetlenség és a társadalmi haladás többé már nem választható szét, tudják, hol kell keresni a szóban forgó dalokat. Pálóczi Horváth Ádám még 100 év múltán is elleshette, összegyűjthette, papírra vethette ezeket a nép ajkán elevenen élő s a szabadság örök figyelmeztetőjeként ható dalokat.²¹

Ilyen körülmények között a Rákóczi-nótának nem árt az idő: a 18. század végétől szinte nemzeti dalként hódít az országban... Feljegyzésünk van arról pl., hogy 1790-ben, mikor a II. József által Bécsbe hurcoltatott magyar korona visszatérését ünnepli a győri lakosság, a zenekar a *Hej, Rákóczi, Bercsényi*, valamint az *Őszi harmat után* kezdetű dalokat játssza²². Tudjuk, hogy Bihari János is szívesen nyúlt a kuruc kori melódiákhoz: az 1809-es inszurrekció idején műsorszámái közé tartozik a *Rákóczi-nóta* és a *Tyukodi-nóta*. Értesülésünk van arról, hogy Bihari talán a *Rákóczi-induló* formába öntésében is részes, minthogy azonban nem kottaismerő, az első – fúvószenekari – változat kiadásának érdeme Scholl Miklósné. Egyébként az indulóban többféle zenei elem találkozik. A *Rákóczi-nóta* mellett megtaláljuk benne a kuruc kor katonai szignál-motívumait; sőt a verbunkos zene néhány fordulatát is. A trió állítólag teljesen Scholl Miklós szerzeménye.²³

De a *Rákóczi-induló* esetében nem érdemes a szerzőség kérdését felvetni – egyenes válasz nincs rá. Sok a számba jöhető zenész, egynek a "kiszűréséhez" kevés az adat...

Annyi bizonyos, hogy a reformkortól kezdve a Rákóczi-induló ún. "sikerdarab". Az 1820-as évek végén Erkel Ferenc erdélyi modorban adja elő Pesten. Liszt Ferenc 1840-es fővárosi hangversenyén fantázia alakban játssza. 1846-ban - hazánk szívében – Hector Berlioz, a nagy francia zeneszerző lép porondra vele: a Rákóczi-induló zenekari átírata frenetikus sikert arat...

Célszerű a kuruc zenét, a korábban említett (vagy nem említett) versek dallamanyagát is nagy általánosságban szemügyre venni... Annál is inkább, mert – Szabolcsi Bence lényeges észrevétele szerint – ebben a kategóriában egységes stíluscsoportot nem ismerünk.

Hát akkor mi itt a jellemző? Pl. a rendkívül vegyes hangnemvilág. Az *Igen szép, bujdosó legények éneke* vagy a *Buga Jakab éneke* tiszta mollban szól. A *Tyukodi-nóta* moll jellegű ugyan, de a melodikus fríg hangsor az alapja. A *Csinom Palkó* természetes mollban fogant; ez viszont – akaratlanul is – a középkori 6. autentikus egyházi hangnemre, az eolra utal. Az *Erdélyi hajdútánc* a pentatónia felől közeledik a dúros dallamszövéshöz; így hangnemileg az ókor és a középkor szelleme találkozik egy duhaj mulatónótában.

A dúr és moll skála azonban egyre megszokottabbá válik a Kárpát-medencében. Tanúsíthatja ezt akár a *Megy a kuruc Duna partján* kezdetű szlovák (nem rutén!) dal markáns hangvétele, akár a *Rutén Rákóczi-nóta* összhangzatos mollja is. (De érdekes metamorfózisok is vannak: pl. a *Zöld erdő...* című dal Pálóczi Horváth Ádám-féle alakja még moll jellegű fríg hangsorban marad fenn; ugyanennek a dalnak Káldy Gyula-féle változata már dúrban terjed el.)

A pentatóniát jóformán csak a nép ajkán élő gyönyörű dallamok őrzik meg számunkra. Hadd hivatkozzam itt – szemléltetésként – az *Elindultam szép hazámbul* című székely népdalra... Szó sincs azonban arról, hogy a moll és a dúr skála a néptől idegen! Gondoljunk arra, hogy pl. a *Hol vagy te most, nyalka kuruc?* kezdetű magyar dal megmaradását éppúgy, mint a *Cserez pole vereckoje* kezdetű rutén dal megmaradását a szájhagyományak köszönhetjük...

A kuruc zenére jellemző a változatos szerkezeti képlet és ritmika is. Sokáig kedvelik a Balassi-strófákra szerzett dallamokat, illetve a kész dallamokra alkalmazott Balassi-strófákat (ilyen pl. az *Óh, nagy kerek kék ég*)²⁴; népszerűek az AABB, az AABC stb. képletű dallamsorok. A virágénekek is sokféle kombinációban bukkannak elénk (ilyen pl. a *Hova készülsz, szívem*)²⁵. Mint érdekes (talán keleti vagy balkáni eredetű) sajátosság, több dalban megfigyelhető a félzáratra és fríg-záratra való "kurucos" hajlam. Minden jel arra vall, hogy ezekben az esetekben nem a népi, hanem a barokk elemek erősödnek meg a dallamokban.

A népi elemek leginkább a ritmikában mutathatók ki. Meghatározó tényezővé válik a művekben az északi szláv eredetű kolomejka-hatás, a kanásztánc-ritmus (ez ütközik ki a *Csinom Palkó*, a *Fennen tartod*, az *Erdélyi hajdútánc* stb. dallamából). Azután ebből a kanásztáncformából – török, szláv és nyugati minták közrejátszásával – kialakul a verbunkos stílus.

A kuruc zenét a kuruc kor szükséglete teremti meg. A dallamok – változatos tartalmi és formai adottságokkal – egy harcoló és emlékező közösség igényét elégítik ki.

A táncmuzsika vagy a táborig muzsika viszont egy soknemzetiségű ország harcolni is, mulatni is tudó fiainak, leányainak szinte életeleme. Ennek a Kájoni- és Vietorisz-kódex, a Lócsei tabulatúrás könyv és a Stark-féle soproni virginálkönyv a "megmondhatója"...

Különben tudjuk, hogy Rákóczi korában még a "mozgósításokhoz" is "kíváncsi az régi bevett muzsikaszó, melly is áll siposbul, dobosbul, úgy trombitásukbúl."²⁶ A "pihenő" katonák meg éppenséggel nem tudnak meglenni muzsikaszó nélkül... Csak Rákóczi mértéktartó: mindössze 2 sipos, 5 trombitás, 1 furulyás, 1 dobos áll a fejedelmi udvar szolgálatában. Ők is – az alkalomtól függően – hol katonazenét játszanak, hol a talpalávalóról gondoskodnak (pl. követjáráskor).

Természetesen Rákóczi szereti az éneket, a zenét. Ezért táborozáskor gyakran ül a tábor-tüzeknél, hallgatja a nótaszót, élvezi a hangszeresek produkcióját, figyeli a kuruc katonák fergeteges táncát... *Két szegénylegény egymással való beszélgetésének* is fültanúja (céloz rá egyik levelében), csak a körülmények kedvezőtlen alakulása miatt panaszait már nem tudja orvosolni...

A kuruc versek és dalok utóélete

Kétségtelen, hogy a kuruc kor versei és dalai a Rákóczi-szabadságharc után egy ideig "alámerülnek"... Pontosabban: főleg a jobbágyi-paraszti tömegek féltve őrzött kincsei lesznek. A felsőbbség – tisztelet a kivételnek! – átmenetileg hátat fordít a kuruc kori vers- és dalkultúrának. Belefeledkeznek az akkori jelenbe, amelyben csak kevés népdal, ellenben sok népies dal és műdal válik ízlésformáló erővé...

Igaz, nemzeti érzésű fiatalok és felnőttek daloskönyvekbe gyűjtik a nekik tetsző dallamokat – jó szándékú dilettánsokként. Bizonyos, hogy sok mindent megmentenek a feledéstől – önzet-

len és hangyaszorgalmú munkával. Tény, hogy többet használnak, mint ártanak lelkesedésükkel... Ezért ma is csak a megbecsülés hangján szólhatunk a Pálóczi Horváth Ádám előtti nemzedékek dokumentum értékű vers- és dallamfeljegyzéseiről; amint hogy a Pálóczit követő nemzedék némely tagjának (pl. Almási Sámuelnek, Hajdú Lászlónak, Késmárky Árpádnak, Fáy Istvánnak) az eredményeit is elismerjük... De nem kritikátlanul!

Tudatában vagyunk Thaly Kálmán adatfeltáró munkája jelentőségének is: pl. az *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez* (1872) című kétkötetes kiadványa – hiányosságai ellenére – alapvető forrásgyűjteménynek számít. Minthogy azonban Riedl Frigyes és Tolnai Vilmos a benne levő kuruc balladák hitelességét megkérdőjelezte – Thalyval kapcsolatban "bizalmi válság" következett be.

Mostanában a "bizalmi válságot" megsínyli a kuruc kori szlovák költészet és dalkincs is: Csanda Sándor megállapította, hogy Matunák Mihály *A tótok hazafias történeti dala*²⁷ című művében szintén vétett a tudományos etika ellen: utánköltéseket publikált eredeti alkotásokként.²⁸

Mind Thaly Kálmán, mind Matunák Mihály felelős a hazai közvélemény megtévesztéséért, sőt néhány hiszékeny szakember félrevezetéséért is. Káldy Gyula ugyanis kapva kap az alkalmon, hogy a szép, régies és tökéletesen magyar jellegű dalokat közölhesse. Így kerül gyűjteményébe Matunák Mihály túrócszucsányi káplán három hamisítványa: *A surányi tót vitéz*, *a Tót kuruc dal* és *a Tót labanc dal*.²⁹

Az elmulasztott forráskritika persze másutt is megbosszulja magát: Káldy kuruc kori szerzeményként felveszi gyűjteményébe a *Magyar gályarabok énekét is (Térj magadhoz, drága Sion)*³⁰, holott ismert szerzőpár műve: Jeszenszky Károly és Tihanyi Ágost alkotása (1890). Ugyancsak nem szúr neki szemet, hogy a romantikus hangvételű *Rákóczi Ferenc buzgó imádsága (Győzhetetlen és köszálam)*³¹ akkor sem illik a kuruc világba, ha keletkezésének körülményeit – legalábbis egyelőre – nem tudjuk tisztázni...

A felvett problémáktól függetlenül, Thaly és Káldy munkásságának lebecsülése megengedhetetlen: buzgalmuk nyomán támad fel a kuruc kor, a függetlenségi hagyományok iránti érdeklődés. Igaz, nemcsak Ady Endréket ihlet a letűnt világ, hanem Endrődy Sándorokat és empatikus "rímfaragókat" is... Igaz, nemcsak Farkas Ferencet, Kacsóh Pongrácokat, Kodály Zoltánokat ígéz meg a múlt, hanem Bathó Jánosokat, Dankó Pistákat, Fráter Lórándokat, Novák Sándorokat és sírva vigadó "nótafákat" is... Mégsem volna szerencsés, ha európai hírű zeneszerzőink rangos művei (mondjuk a *Csinom Palkó*, a *Rákóczi*, a *Czinka Panna balladája* című alkotás) teljesen érzéketlenné tennének bennünket bizonyos dalok (például az *Üzenet jött a pataki várba*, *A gyöngye violának*, a *Krasznahorka büszke vára* vagy a *Nagymajtényi síkon letört a zászló* kezdetű magyar nóta) fülbemászó melódiája, hazafias eszmei mondanivalója iránt. Vigyázzunk azonban arra, hogy a történelmi nosztalgia ne zavarja meg értékítéletünket; a kurucos szembenézés a valósággal ma indokoltabb, mint a "daliás idők" szentimentális megkönnyezése.

A kuruc kor haladó hagyományaink része. A két szabadságharc népünk és nemzetiségeink összefogásának szép példája. A Rákóczi-kultusz identitástudatunk megőrzésének egyik biztosítéka.³²

Jegyzetek

- 1 Magyar irodalmi lexikon, főszerkesztő: Benedek Marcell, Akadémiai Kiadó, 1963. I. k. 727. o.
- 2 Énekszó, 1937. 5. szám 1. o.
- 3 Pótlás a Zenei lexikonhoz (szerkesztette: Szabolcsi Bence és Tóth Aladár), Győző Andor kiadása, Budapest, 1935. 30. o.
- 4 Irodalmi Szemle, 1959. 1. szám 96. o.
- 5 Féja Géza: Kurucok, MEFHOSZ Könyvkiadó, é. n. 20-21. o.
- 6 Káldor János: A magyar zene fejlődése. Tankönyvkiadó, 1959, I.k. 28-38. o.
- 7 Ó és új, mintegy ötfélszáz énekek, Magyar Tudományos Akadémia, 1953.
- 8 A megállapítás Cs. S. 1975. szeptember 18-án hozzám intézett leveléből való.
- 9 Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig, Budapest, 1953, 359. o.
- 10 Ortutay Gyula: Rákóczi két népe, MEFHOSZ Könyvkiadó, é.n. 14. o.
- 11 Ján Kollár: Národné spievanky, Buda, 1834-35. II. kiadás: Bratislava, 1953, I. k. 83. o.
- 12 Csanda Sándor: A törökellenes és kuruc harcok költészetének magyar-szlovák kapcsolatai, Akadémiai Kiadó, 1961. 73. o.
- 13 Káldy Gyula: Kuruc dalok. Harmadik, 6 régi dallal bővített kiadás, Budapest, 1896. 78. o.
- 14 u.o.
- 15 Magyar-orsz népdalok. Gyűjté és fordítá Lehoczky Tivadar. Kiadja Erdélyi János, Sárospatak, 1864.
- 16 Csanda: i.m. 72. o. (Próza fordításban: A verekei mezőn át jön a kuruc csapat. Elöl jön egy török ló, melyen rutén fiú ül. Jobb kezében szablyát tart, a szablyából vér csorog. A hegyek felett holló károg, a völgyben a német sír.)
- 17 Az idézet B. L. 1975. szeptember 27-én hozzám intézett leveléből való
- 18 Kollár: i.m. 83. o.
- 19 Bori Imre: Magyar-délszláv irodalmi kapcsolatok, Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Novi Sad, 1970, 37. o.
- 20 Káldy: i. m. 35-38. o.
- 21 Szelényi István: A magyar zene története, Zeneműkiadó, 1959, I.k. 90. o.
- 22 Káldor: i. m. 51. o.
- 23 u.a. 67. o.
- 24 Énekszó, 1937. 5. szám 3. o.
- 25 u.o.
- 26 Szelényi: i. m. 94. o.
- 27 Csanda: i. m. 98. o.
- 28 u.o.
- 29 Káldy: i. m. 26, 76-79. o.
- 30 u.o. 12-13. o.
- 31 u.o. 52-53. o.
- 32 A tanulmány megírásához felhasznált további forrásmunkák: Barsi Ernő: "Bodrog partján nevelkedett tulipán...", Kazinczy Ferenc Társaság, 1988; Felvidéki Híradó, 29-35. szám; Kuruc költészet (szerkesztette Esze Tamás), Szépirodalmi Könyvkiadó, 1951; Magyar-Román Szemle, 1896, Várady-Stenberg János: Utak és találkozások, Kárpáti Könyvkiadó, Uzsgorod, 1971; Zenei lexikon I-III. k., Zeneműkiadó, 1965; Zenei Szemle, 1929. III-IV. k.